

Jongeren, hun levensplanning en de relevantie van sekseverschillen

Joep de Hart*

1. Inleiding

De scène is vermaard. In het Ardenner woud maakt een aantal edellieden zich op om aan tafel te gaan. De verbannen hertog Frederik vindt troost in het ongeluk van een oude, hongerige bediende op wie zij in het woud stuiten en nodigt hem aan zijn dis. Dat brengt de moralist Jacques, één van de leden van zijn gevolg, tot de uitspraak dat een man op het werelds schouwtoneel vele rollen speelt, 'his acts being seven ages'. Hij geeft een cynische opsomming van deze, te beginnen met de baby- en kinderrol, gevolgd door die van jengelende schooljongen 'with his satchel and shining morning face, creeping like snail unwillingly to school' om ten slotte te eindigen bij 'second childishness, and mere oblivion, sans teeth, sans eyes, sans taste, sans everything'.

Aldus wordt in Shakespeares *As You Like It* (II, vii) een voorbeeld gegeven van de interpretatie van de levensloop als een cyclisch proces, als een levensboog. De boutade van Jacques is rijk aan plastische referenties naar de lichamelijke kenmerken die zijn verbonden met de achtereenvolgende levensfasen, maar niet minder centraal staat toch het besef dat het tevens om genormeerde overgangen gaat – al sluiten die dan ook vaak aan bij de biologische kenmerken. Van schooljongens wordt *verwacht* dat ze participeren aan het onderwijs, van minnaars dat ze de geliefde naar de ogen zien, van soldaten dat ze 'tuk op eer en roem' zijn, van rechters dat ze 'met strenge blik wijze spreuken en banale exemplen' prevelen, zoals bejaarden worden geacht af te takelen. Zo bezien vormt de levensloop een conglomeraat van per gedragsdomein onderling samenhangende en chronologisch op elkaar volgende rollen, waarvoor het script door de historische cultuur wordt geleverd (zie Clausen 1972). Het begrip cultuur wordt dan overigens in verschillende mate van abstractie gebruikt, naast normen betreffende de systematiek van het levensontwerp die binnen een samenleving in brede kring worden gedeeld, bestaan er

* Het onderzoek waarover hier wordt gerapporteerd, werd gesteund door de Stichting voor Theologisch en Godsdienstwetenschappelijk Onderzoek in Nederland, die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

ook die specifiek zijn voor mannen of vrouwen, studerende jongeren of werkende jeugd, generaties, stad en platteland, sociale klassen, etnische groeperingen etc.

Verschillende auteurs hebben gesuggereerd dat de systematiek binnen het levensontwerp binnen de meeste moderne samenlevingen sedert enige tijd aan het afbrokkelen is. Bij steeds meer mensen verlopen de overgangen binnen de biografie niet langer volgens een min of meer ordelijk, gefaseerd en lineair patroon, maar is er veeleer sprake van 'multiple subpatronen' (Hirschhorn 1977) die zich bovendien verspreid over de levensloop voordoen (men denke wat dit betreft bij voorbeeld aan de noodzaak van bij- en omscholing, de opkomst van de volwasseneneducatie, de toename van carrièrebreuken, of de herintreding van vrouwen in het arbeidsproces). Het levensontwerp is op tal van punten veel flexibeler geworden (Best 1980). Naast een verkorting van de jeugdperiode (b.v. Hogan 1980 en 1981; Winsborough 1979) wordt gesproken van juist een verlenging ervan, voornamelijk via de steeds langere tijd die jongeren binnen onderwijsinstellingen doorbrengen (Dronkers 1989).

Binnen de sociologie is het levensloopp onderzoek lange tijd gedomineerd door determinisme en volwassenencentrisme. Het levensontwerp van individuen werd geacht min of meer vast te liggen en hun activiteit leek zich te beperken tot het op de voorgeschreven wijze afwikkelen van de successievelijke rollenovergangen, afgedraaid als gaatjes in een orgelrol. Het doel was gegeven: de volwassen, maatschappelijk geïntegreerde persoonlijkheid. Er was weinig oog voor de subjectieve perceptie van het gangbare levensontwerp, de individuele variaties daarin en de kwaliteit van de levensloop als precaire, actieve en dynamische constructie van individuen.

De door ons gehanteerde benadering vertrekt juist vanuit de subjectieve beleving van de concrete individuen. Daarbij maken we gebruik van de meetinstrumenten die door een aantal Duitse auteurs werden ontwikkeld uit onvrede met het gangbare socialisatieonderzoek (zie: *Jugendwerk der deutschen Shell* 1982 en 1985). Aan een dergelijke benadering bestaat volgens ons vooral behoefte in een tijd waarin de pluriformiteit van levensontwerpen lijkt te zijn toegenomen en waarin in de Duitse literatuur druk wordt gediscussieerd over de 'individualisering van de jeugdbiografie' (Beck 1983; Beck-Gernsheim 1983; Buchmann en Gurny 1984; Fuchs 1983 en 1985; Kohli 1985; Van Leeuwen 1987, kritisch daarentegen: Bilden en Diezinger 1984; Meyer 1988). Veel minder dan in de voor-moderne samenleving is de identiteitsvorming een uniform en statisch gebeuren, overwegend bepaald door externe instanties (kerk, stand of klasse, familie, buurt), dat geacht wordt bij intrede in de wereld van arbeid en gezin min of meer afgesloten te zijn. Veeleer wordt het heden ten dage gezien als een gedifferentieerd en dynamisch, subjectief en open proces, waarin het individu actief betrokken is en waarbij tijdens de hele levensloop veranderingen en bijsturingen kunnen optreden (Giddens 1991; Berger, Berger en Kellner 1974; Lipovetsky 1983).

Er bestaat een uitgebreide literatuur over sekseverschillen in het levensontwerp. De klassieke stelling van Parsons dat leeftijdsstatus vrijwel niet los van de seksestatus bestudeerd kan worden (Parsons 1942) is door vele auteurs onderschreven. Hoewel de verschillen lijken af te nemen (Niphuis-Nell 1992), ook vergeleken met de oudere generaties (Peters en Du Bois-Reymond 1990), zou de oriëntatie op familie en gezin binnen het levensontwerp van vrouwen nog steeds een prominente plaats innemen, terwijl mannen hun levensontwerp sterker opbouwen rond de sfeer van beroep, carrière en materiële voorspoed. Volgens de veel geciteerde Nancy Chorodow is dit rollenpatroon verankerd in de vroegkinderlijke socialisatie (Chorodow 1980). Het levensontwerp van vrouwen zou ook meer gekenmerkt worden door discontinuïteit binnen en tussen de verschillende gedragssferen, terwijl er bij mannen sprake zou zijn van een ordelijker patroon. De afgelopen jaren is veel aandacht besteed aan de keuzeprocessen waarvoor jonge vrouwen onder invloed van het bovengenoemde individualiseringsproces worden gesteld (zie de teksten in Du Bois-Reymond en Eldering 1990, verder b.v. Bilden en Diezinger 1984; Beck-Gernsheim 1983). Jongens bereiden zich voor op het kostwinnerschap en een volledige werkkring, meisjes werken totdat zij trouwen of kinderen krijgen en begeven zich eventueel pas weer (part-time) op de arbeidsmarkt wanneer de kinderen leerplichtig zijn: zo simpel ligt het inmiddels niet meer. Als maatschappelijke norm én als subjectieve werkelijkheid is een dergelijke standaardlevensloop niet langer onomstreden, maar wel nog steeds dominant (Peters en Du Bois-Reymond 1990).

In dit artikel staan twee vragen centraal. De eerste luidt: hoe ziet het doorsneelevensontwerp van jongeren die de middelbare school hebben doorlopen eruit? Meer specifiek: hanteren zij een duidelijk herkenbare chronologie of opeenvolging van biografische overgangspunten, en: welke tijdsfasering wordt door hen daarvoor gehanteerd? De tweede vraag luidt: vallen er verschillen te constateren tussen mannen en vrouwen? Meer specifiek: bestaan er sekseverschillen wat betreft de leeftijd waarop afzonderlijke overgangspunten binnen het levensontwerp worden bereikt, de tijdsspanne die daarvoor wordt gereserveerd, de mate van synchroniciteit van de levensplanning over de uiteenlopende biografische deeldomeinen, het vermogen tot precisering van de levensplanning en de eventuele afwijzing van onderdelen van het gangbare levensontwerp?

2. Onderzoekspopulatie en methode

Halverwege 1991 werden 687 jong-volwassenen in een enquête uitvoerig onderraagd over onder andere hun levensplanning, levensvisie, toekomstbeeld, waardenoriëntatie en politieke overtuigingen. De hier gepresenteerde gegevens zijn aan dit onderzoek ontleend. De steekproef bestond uit 302 mannelijke en 385 vrouwelijke jong-volwassenen met een gemiddelde leeftijd van 23.9 jaar (stan-

daarddeviatie: 1.2 jaar). Alle respondenten hebben gemeenschappelijk dat zij het middelbaar onderwijs (HAVO, atheneum of gymnasium) hebben doorlopen. Tussen de mannelijke en de vrouwelijke ondervraagden bestaan geen significante verschillen wat betreft het beroepsstatusniveau van de kostwinner binnen het ouderlijk gezin, de urbanisatiegraad van de plaats waar men het grootste deel van zijn leven woonachtig is geweest, de leeftijdsverdeling en het huidige opleidingsniveau. Van de ondervraagden woonde 15% ten tijde van het onderzoek nog bij de ouders thuis, 40% woonde op zichzelf en 34% leefde samen met een vaste partner.

Zoals vermeld, is de gebruikte methode om de levensplanning (of het tijdschema dat de ondervraagden hanteren met betrekking tot hun levensontwerp) in kaart te brengen sterk geïnspireerd door enkele Duitse onderzoeken (Jugendwerk der deutschen Shell, 1982 en 1985). Aan de respondenten werd een reeks van gebeurtenissen en ervaringen voorgelegd die geacht werden indicatief te zijn voor overgangen binnen het momenteel gangbare levensontwerp van jongeren, zoals: het op zichzelf gaan wonen, het afsluiten van de beroepsopleiding, het bereiken van financiële zelfstandigheid, huwelijk, ouderschap, de verwerving van materiële goederen. Vervolgens werden ze verzocht aan te geven op welke leeftijd zij de betreffende gebeurtenis hadden meegemaakt, eventueel wanneer zij haar dachten te gaan meemaken. Tevens bestond de mogelijkheid te antwoorden met 'kan ik niet in jaren aangeven', 'kan ik niet meemaken of doen' of 'wil ik niet meemaken of doen'. Aldus werd informatie verzameld omtrent de leeftijd waarop de respondenten bepaalde overgangen binnen hun levensontwerp denken te bereiken (prospectief) of bereikt hebben (retrospectief), de onzekerheidsmarges waarmee de overgangen voor hen zijn omkleed en de mate waarin zij afzonderlijke onderdelen van het gangbare levensontwerp afwijzen of trachten te vermijden.

3. Onderzoeksuitkomsten

Het algemene patroon of de structuur van het doorsnee-levensontwerp dat de ondervraagden hanteren. We beginnen met de 'standaardbiografie' zoals die uit de gegevens naar voren komt. Onderstaande tabel laat zien welke chronologie en tijdsfasering door de ondervraagden worden gehanteerd met betrekking tot dertig ervaringen en gebeurtenissen die als 'overgangspunten' binnen het levensontwerp kunnen worden beschouwd.

De gemiddelde leeftijd van de deelnemers aan het onderzoek in aanmerking genomen (23.9 jaar), mag worden aangenomen dat de markerings van de overgangspunten van de huwelijksluiting, het krijgen van een eerste kind, het bezit van een eigen huis, de overname van erfgoederen en het bereiken van het financiële hoogtepunt in het leven overwegend prospectief is geschied; ze hebben betrekking op toekomstverwachtingen. Verhuizing uit het ouderlijk huis, het bereiken van financiële onafhankelijkheid, maar ook de start in een betaalde werkkring, de eerste er-

Tabel 1: Gemiddelde leeftijd waarop de respondenten de overgangspunten hebben bereikt of denken te bereiken en standaarddeviatie

Gedragdsdomein en biogr. overgangspunt	Gemiddelde leeftijd waarop men het overgangspunt bereikte/ denkt te bereiken	
	$\bar{X}$ totaal	s
<i>1. Groei naar zelfstandigheid</i>		
– Zelf bepalen hoe je eruit wil zien	14.9	(s = 3.1)
– Weggaan en thuiskomen wanneer je zelf wilt	17.6	(s = 2.0)
– Voor het eerst zelfstandig een vakantiereis maken	17.7	(s = 2.4)
– Grotere aankopen zelf bepalen en uitzoeken	17.9	(s = 2.5)
– Verhuizen uit het ouderlijk huis	20.0	(s = 2.4)
– Financieel onafhankelijk zijn van je ouders	21.1	(s = 2.9)
<i>2. Overgangen naar het conventionele levensontwerp</i>		
– Over goede omgangsvormen beschikken	16.1	(s = 4.6)
– Meedoen aan een danscursus	16.3	(s = 4.2)
– Trouwen	25.2	(s = 3.3)
– Voor het eerst vader of moeder worden	27.9	(s = 3.5)
<i>3. Overgangen m.b.t. de beroepsrol</i>		
– Starten met een vervolgopleiding na de HAVO of het VWO	18.5	(s = 1.5)
– Starten in een volledige, betaalde werkkring	22.7	(s = 2.9)
– Voor het eerst werkloos zijn	22.8	(s = 4.2)
– Een (eerste) beroepsopleiding afsluiten	23.1	(s = 2.5)
<i>4. Verwerving van bezit</i>		
– Rijden in je eerste eigen auto	22.1	(s = 3.0)
– Een eigen huis bezitten	26.1	(s = 4.1)
– Bedrijf, boerderij, praktijk, grondbezit van je ouders overnemen	(30.3)	(s = 11.3)
– Over het maximum aan geld in je leven beschikken	36.6	(s = 14.3)
<i>5. Groei in de sekserol</i>		
– Voor het eerst erg verliefd zijn	15.0	(s = 3.3)
– Voor het eerst volledige seksuele ervaringen met een ander hebben	18.8	(s = 2.5)
<i>6. Overgangen in de levensvisie</i>		
– Voor het eerst beseffen dat je leven eindig is	15.4	(s = 6.1)
– Voor het eerst beseffen dat er grenzen zijn aan wat mensen kunnen	15.9	(s = 4.1)
– Voor het eerst twijfelen aan de zin van het leven	16.3	(s = 3.5)

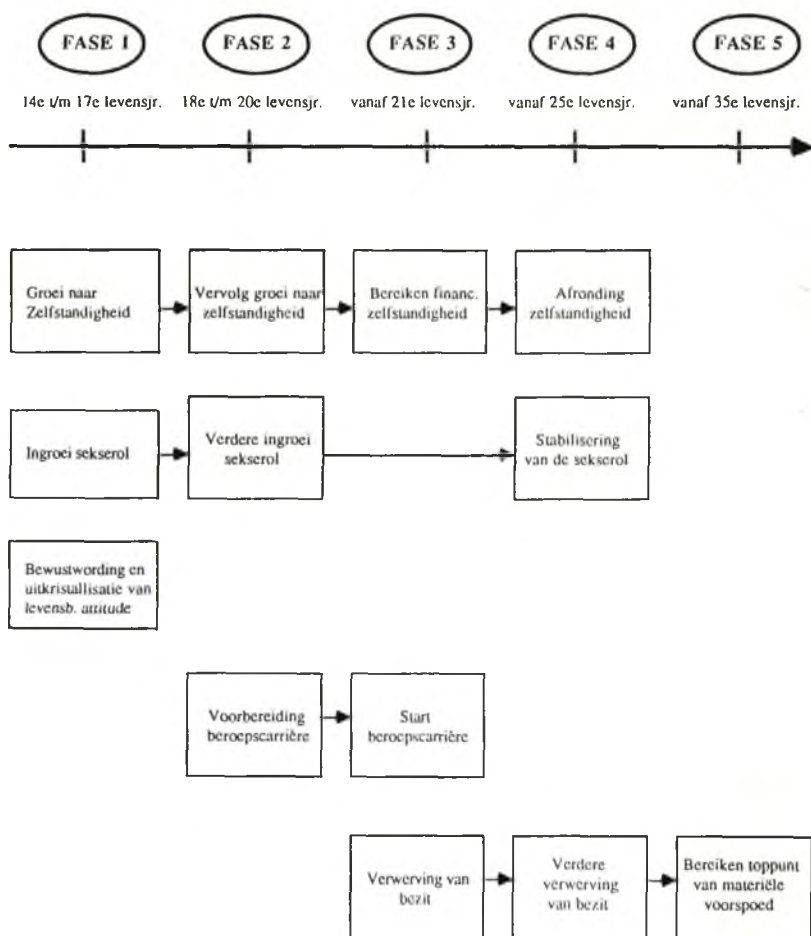
Gedragsdomein en biogr. overgangspunt	Gemiddelde leeftijd waarop men het overgangspunt bereikte/ denkt te bereiken	
	$\bar{X}$ totaal	s
– Je voor het eerst bewust zijn van de kwetsbaarheid van het milieu	16.3	(s = 3.9)
– Voor het eerst echt nadenken over de betekenis van dood en sterven	16.5	(s = 3.5)
– Er zeker van zijn dat je je niet (langer) als lid van een kerk of godsdienstige groepering wilt beschouwen	16.5	(s = 3.7)
<i>7. Overige overgangen</i>		
– Je zorgen beginnen te maken over de toekomst	19.3	(s = 3.5)
– Door jongeren als volwassene worden beschouwd	19.9	(s = 2.6)
– (Voor mannen:) in militaire dienst moeten	22.1	(s = 2.5)
– Voor mannen:) militaire dienst weigeren	22.2	(s = 3.2)
Totaal N =	687	

varingen met werkloosheid, het bezit van een eigen auto en (voor mannen) ervaringen met de militaire dienstplicht zitten voor de meeste ondervraagden dichterbij de huidige fase in het levensontwerp. De overige overgangen liggen door de bank genomen al enige tijd achter de respondenten.

Neemt men de bovenstaande tabel in ogenschouw dan lijkt het levensontwerp van de respondenten globaal te zijn opgebouwd volgens vijf stappen of fasen. Respondenten die het bereiken van de overgangspunten niet weten te dateren of afwijzen laten we daarbij buiten beschouwing.

Fase 1. Tot de vroegst bereikte overgangen (rond het vijftiende en zestiende levensjaar) behoren de zelfbepaling van het uiterlijk, nog voor het achttiende levensjaar komen daar andere aspecten van de groei naar zelfstandigheid bij: het zelf gaan beslissen over zijn aanwezigheid thuis, de zelfstandige vakantiereis en het zelfstandig doen van de eerste grote aankopen. De eerste grote liefde plaats en de respondenten rond het jaar van het bereiken van de zelfbepaling van het eigen uiterlijk. Gemiddeld iets later, rond het zestiende jaar, is men over goede omgangsvormen gaan beschikken en een danscursus gaan volgen. In het vijftiende en zestiende levensjaar worden ook een aantal levensbeschouwelijke overgangen bereikt, zoals besef van de eindigheid van het leven en grenzen aan het menselijke vermogen, twijfels aan de zin van het leven, nadenken over de betekenis van dood en sterven en de zekerheid dat men zich niet (langer) als kerklid wenst te beschouwen.

Schema: De achtereenvolgende fasen binnen het doorsnee-levensontwerp van 687 jong-volwassenen anno 1991

Fase 2. De periode tot aan het bereiken van de wettelijke meerderjarigheid geeft het op zichzelf gaan wonen als belangrijke verdere stap naar zelfstandigheid te zien, even voor het negentiende jaar worden de eerste volledige seksuele ervaringen met een ander opgedaan en een aanvang gemaakt met een vervolgopleiding.

Fase 3. Tot aan het vijfentwintigste levensjaar bereikt men de financiële onafhankelijkheid van de ouders, rijdt men in zijn eerste eigen auto, wordt de beroepsopleiding afgesloten, vindt ook de start plaats in een volledige, betaalde werkring en worden de eerste ervaringen opgedaan met werkloosheid.

Fase 4 en 5. Na het vijfentwintigste jaar is het huwelijk in de levensplanning opge-

nomen, enkele jaren later de geboorte van een eerste kind (samen omschreven als de institutionalisering van de sekserol), alsook de verwerving van een eigen huis. In de vijfde fase, gemiddeld niet ver na zijn vijfendertigste jaar, verwacht men ten slotte zijn financiële hoogtepunt te bereiken.

Verschillen tussen mannen en vrouwen qua levensontwerp. Bestaan er nu seksverschillen met betrekking tot het hierboven besproken doorsnee-levensontwerp? Kijken we eerst naar de gemiddelde leeftijd waarop de mannelijke en de vrouwelijke ondervraagden de afzonderlijke overgangspunten hebben bereikt of denken te bereiken. Ze staan weergegeven in onderstaande tabel. Tevens is daarin een statistische toets opgenomen voor de mate waarin mannen en vrouwen per overgangspunt uiteenlopen, zodat men zich snel een indruk kan vormen van eventuele verschillen.

Tabel 2: Leeftijd waarop de mannelijke en de vrouwelijke respondenten de overgangspunten hebben bereikt of denken te bereiken. Gemiddelde leeftijd, standaarddeviatie en statistische toets voor het verschil in de gemiddelden

Gedragdsdomein en overgangspunt	Mannen		Vrouwen		Verschil	
	$\bar{X}_m$	s	$\bar{X}_v$	s	$\bar{X}_{m/v}^1$	$s_{m/v}^2$
<i>1. Groei naar zelfstandigheid</i>						
– Zelf bepalen hoe je eruit wil zien	15.1	(2.8)	14.8	(3.3)	0	+
– Weggaan en thuiskomen wanneer je zelf wilt	17.2	(2.1)	17.9	(1.8)	++	+
– Voor het eerst zelfstandig een vakantiereis maken	17.9	(2.5)	17.6	(2.3)	0	+
– Grotere aankopen zelf bepalen en uitzoe- ken	17.2	(2.5)	18.5	(2.3)	++	+
– Verhuizen uit het ouderlijk huis	20.5	(2.7)	19.6	(2.0)	++	+
– Financieel onafhankelijk zijn van je ou- ders	21.5	(3.0)	20.8	(2.8)	++	+
<i>2. Overgangen naar het conventionele le- vensontwerp</i>						
– Over goede omgangsvormen beschikken	15.8	(4.8)	16.3	(4.4)	0	+
– Meedoen aan een danscursus	16.8	(3.3)	16.0	(4.6)	+	+
– Trouwen	26.1	(2.7)	24.7	(3.5)	++	+
– Voor het eerst vader of moeder worden	28.1	(4.2)	27.7	(2.9)	0	+
<i>3. Overgangen m.b.t. de beroepsrol</i>						
– Starten met een vervolgopleiding na de HAVO of het VWO	18.7	(1.7)	18.3	(1.3)	++	+
– Starten in een volledige, betaalde werk- kring	23.4	(2.7)	22.1	(2.8)	++	0
– Voor het eerst werkloos zijn	23.0	(6.3)	22.6	(2.1)	0	+
– Een (eerste) beroepsopleiding afsluiten	23.7	(2.4)	22.6	(2.5)	++	0

Gedragdomein en overgangspunt	Mannen		Vrouwen		Verschil	
	$\bar{X}_m$	s	$\bar{X}_v$	s	$\bar{X}_{m/v}^1$	$s_{m/v}^2$
4. Verwerving van bezit						
– Rijden in je eerste eigen auto	22.3	(3.1)	21.9	(2.8)	0	+
– Een eigen huis bezitten	27.5	(4.3)	25.0	(3.5)	++	+
– Bedrijf, boerderij, praktijk, grondbezit van je ouders overnemen	–	–	–	–		
– Over het maximum aan geld in je leven beschikken	39.6	(14.0)	31.4	(13.7)	+	0
5. Groei in de sekserol						
– Voor het eerst erg verliefd zijn	15.0	(3.6)	15.0	(3.0)	0	+
– Voor het eerst volledige seksuele ervaringen met een ander hebben	19.1	(2.7)	18.6	(2.2)	+	+
6. Overgangen in de levensvisie (alle nieuw)						
– Voor het eerst beseffen dat je leven eindig is	15.3	(7.8)	15.5	(4.2)	0	+
– Voor het eerst beseffen dat er grenzen zijn aan wat mensen kunnen	15.7	(4.4)	16.2	(3.8)	0	+
– Voor het eerst twijfelen aan de zin van het leven	16.4	(3.7)	16.2	(3.3)	0	+
– Je voor het eerst bewust zijn van de kwetsbaarheid van het milieu	16.3	(3.9)	16.3	(3.9)	0	0
– Voor het eerst echt nadenken over de betekenis van dood en sterven	16.3	(3.5)	16.7	(3.5)	0	0
– Er zeker van zijn dat je je niet (langer) als lid van een kerk of godsdienstige groepering wilt beschouwen	15.9	(3.8)	17.1	(3.5)	+	+
7. Overige overgangen						
– Je zorgen beginnen te maken over de toekomst	19.1	(3.6)	19.5	(3.3)	0	+
– Door jongeren als volwassene worden beschouwd	19.9	(2.6)	19.8	(2.6)	0	0
Totaal N =	302		385			

1. De mate waarin mannen en vrouwen overeenstemmen qua gemiddelde leeftijd van bereiken statistisch getoetst: 0 = geen significant verschil; + = verschil significant met $p < .05$; ++ = verschil significant met $p < .01$.

2. Quotiënt van spreiding voor mannen en vrouwen: 0 = $\geq .95$ en ≤ 1.05 ; + = $< .95$ of > 1.05 .

Uit de tabel kan worden opgemaakt dat de vrouwelijke ondervraagden meer overgangen binnen het levensontwerp op gemiddeld jongere leeftijd bereikt hebben of verwachten te bereiken. Letten we alleen op de significante verschillen dan hebben de mannen alleen een voorsprong wat betreft het zelf beslissen over

hun aanwezigheid in de ouderlijke woning, het zelf doen van grotere aankopen en de leeftijd waarop men er zeker van is zich niet (langer) als kerklid te beschouwen. De vrouwelijke ondervraagden passeren binnen het door hun gehanteerde tijdsschema gemiddeld eerder de volgende overgangen: het zelfstandig gaan wonen en financiële onafhankelijkheid van de ouders, deelname aan een danscursus en huwelijkssluiting, start van een vervolgopleiding na de middelbare school, afsluiting van de beroepsopleiding en start van volledig betaald werk, bezit van een eigen huis en bereiken van het maximum aan materiële welvaart, terwijl ze ook op gemiddeld jongere leeftijd volledige seksuele ervaringen opdoen met een ander.

Dit is het algemene beeld voor de twee seksen. Mannen en vrouwen geven echter onderling niet op alle punten een even homogeen patroon te zien. Uit de standaarddeviaties blijkt dat er onder de mannelijke ondervraagden meer onderlinge verschillen bestaan dan onder de vrouwelijke ondervraagden. Die grotere onderlinge verschillen spitsen zich toe op het zelf kunnen beslissen over de aanwezigheid thuis, het krijgen van een eerste kind, de eerste ervaringen met werkloosheid, het gaan beseffen dat het leven eindig is en het zich bewust worden van grenzen aan de menselijke vermogens. De vrouwelijke respondenten vormen daarentegen alleen een meer pluriform gezelschap wat betreft de deelname aan een danscursus. Door de bank genomen blijken de vrouwelijke respondenten dus een meer uniforme tijdsfasering te hanteren binnen hun levensontwerp.

Een apart aspect van het levensontwerp is de tijdsspanne die ligt tussen de gemiddelde leeftijden waarop de uiteenlopende overgangspunten worden bereikt. Ook wat dat betreft zijn de mannelijke ondervraagden vergeleken met de vrouwelijke. Daarbij is onderscheiden tussen 'vroegere bereikers' (eerste kwartiel per overgangspunt) en 'late bereikers' (laatste kwartiel), waarna het aantal jaren tussen de leeftijd waarop de twee categorieën een overgangspunt gemiddeld bereiken is bekend.

Tabel 3: Leeftijd waarop de mannelijke en de vrouwelijke respondenten de overgangspunten hebben bereikt of denken te bereiken. De gemiddelde leeftijd voor het eerste kwartiel, de gemiddelde leeftijd voor het laatste kwartiel, en het verschil in gemiddelde leeftijd tussen het laatste en het eerste kwartiel

Gedragdsdomein en overgangspunt	$\bar{X}_1$	Mannen			Vrouwen	
		$\bar{X}_2$	$\bar{X}_2 - \bar{X}_1$	$\bar{X}_1$	$\bar{X}_2$	$\bar{X}_2 - \bar{X}_1$
1. <i>Groei naar zelfstandigheid</i>						
– Zelf bepalen hoe je eruit wil zien	10.9	18.5	7.6	10.7	17.6	6.9
– Weggaan en thuiskomen wanneer je zelf wilt	14.3	18.9	4.6	15.5	20.0	4.5
– Voor het eerst zelfstandig een vakantiereis maken	14.3	20.7	6.4	14.6	20.6	6.0

Gedragdomein en overgangspunt	$\bar{X}_1$	Mannen			Vrouwen	
		$\bar{X}_2$	$\bar{X}_2 - \bar{X}_1$	$\bar{X}_1$	$\bar{X}_2$	$\bar{X}_2 - \bar{X}_1$
– Grotere aankopen zelf bepalen en uitzoeken	14.0	19.2	5.2	15.3	21.3	6.0
– Verhuizen uit het ouderlijk huis	16.5	24.4	7.9	16.9	22.3	5.4
– Financieel onafhankelijk zijn van je ouders	17.8	25.1	7.3	16.7	24.6	7.9
<i>2. Overgangen naar het conventionele levensontwerp</i>						
– Over goede omgangsvormen beschikken	9.4	19.7	10.3	10.5	21.3	10.8
– Meedoen aan een danscursus	13.6	20.2	6.6	11.5	19.0	7.5
– Trouwen	22.2	29.2	7.0	20.0	28.7	8.7
– Voor het eerst vader of moeder worden	23.2	30.9	7.7	23.7	30.6	6.9
<i>3. Overgangen m.b.t. de beroepsrol</i>						
– Starten met een vervolgopleiding na de HAVO of het VWO	16.7	20.1	3.4	16.5	19.5	3.0
– Starten in een volledige, betaalde werkkring	19.5	25.9	6.4	18.2	25.1	6.9
– Voor het eerst werkloos zijn	18.1	27.3	9.2	19.0	24.6	5.6
– Een (eerste) beroepsopleiding afsluiten	20.7	26.2	5.5	18.8	25.0	6.2
<i>4. Verwerving van bezit</i>						
– Rijden in je eerste eigen auto	18.5	26.3	7.8	18.6	25.3	6.7
– Een eigen huis bezitten	22.4	31.8	9.4	20.5	29.9	9.4
– Bedrijf, boerderij, praktijk, grondbezit van je ouders overnemen	–	–	–	–	–	–
– Over het maximum aan geld in je leven beschikken	20.9	53.5	32.6	–	–	–
<i>5. Groei in de sekserol</i>						
– Voor het eerst erg verliefd zijn	10.4	19.2	8.8	10.5	17.7	7.3
– Voor het eerst volledige seksuele ervaringen met een ander hebben	15.1	22.5	7.4	15.4	21.2	5.8
<i>6. Overgangen in de levensvisie</i>						
– Voor het eerst beseffen dat je leven eindig is	8.3	21.9	13.6	9.1	20.1	11.0
– Voor het eerst beseffen dat er grenzen zijn aan wat mensen kunnen	9.3	20.2	10.9	10.8	20.9	10.1
– Voor het eerst twijfelen aan de zin van het leven	10.7	20.3	9.6	12.0	20.8	8.8
– Je voor het eerst bewust zijn van de kwetsbaarheid van het milieu	10.8	21.0	10.2	10.5	20.6	10.1
– Voor het eerst echt nadenken over de betekenis van dood en sterven	10.6	20.6	10.0	12.4	21.2	8.8

Gedragdomein en overgangspunt	$\bar{X}1$	Mannen			Vrouwen	
		$\bar{X}2$	$\bar{X}2-\bar{X}1$	$\bar{X}1$	$\bar{X}2$	$\bar{X}2-\bar{X}1$
- Er zeker van zijn dat je je niet (langer) als lid van een kerk of godsdienstige groepering wilt beschouwen	10.6	19.4	8.8	12.2	21.3	9.1
<i>7. Overige overgangen</i>						
- Je zorgen beginnen te maken over de toekomst	14.4	23.3	8.9	14.5	23.1	8.6
- Door jongeren als volwassene worden beschouwd	16.3	22.6	6.3	15.8	22.8	7.0
Totaal N =		302			385	

Op een aantal punten hanteren de mannelijke respondenten een gecomprimeerder tijdsschema. Dit geldt voor enkele stappen naar zelfstandigheid (het doen van grotere aankopen en het bereiken van financiële zelfstandigheid), voor overgangen naar het conventionele levensontwerp (trouwen, het beschikken over goede omgangsvormen en het volgen van een danscursus), en voor de overgangen naar de beroepsrol (afsluiting van de beroepsopleiding en start in een volledig betaalde werkkring). De vrouwelijke ondervraagden hanteren een gecomprimeerder tijdsschema met betrekking tot andere stappen naar zelfstandigheid (het zelfstandig gaan wonen, het zelf bepalen van hun uiterlijk), de groei in de sekserol (eerste verliefdheid, eerste volledige seksuele ervaringen, het krijgen van een eerste kind), het voor het eerst werkloos zijn en het bezit van een auto. Daarnaast zien we dat binnen het vrouwelijke levensontwerp ook de meeste overgangen binnen de levensvisie een kortere tijdsspanne beslaan: de eerste twijfels aan de zin van het leven, het gaan beseffen dat er grenzen zijn aan het menselijke vermogen, het bewustzijn dat het leven eindig is, het gaan nadenken over de betekenis van dood en sterven.

Als we de gemiddelde duur *over alle betreffende overgangspunten per gedragdomein heen* bekijken waarin de respondenten de overgangen hebben bereikt dan wel verwachten te bereiken, dan blijkt het tijdsschema dat door de vrouwelijke ondervraagden wordt gehanteerd op bijna alle domeinen gecomprimeerder te zijn. Vooral de groei in de sekserol en de uitkristallisatie van de levensvisie nemen voor de vrouwelijke ondervraagden minder tijd in beslag (respectievelijk vrouwen: 6.5 jaar tegen mannen: 8.1; vrouwen: 9.6 jaar tegen mannen: 10.5). Ook voor de overgang naar de beroepsrol en naar zelfstandigheid wordt gemiddeld een kortere tijdsspanne gereserveerd (respectievelijk vrouwen: 5.4 jaar tegen mannen: 6.1; vrouwen: 6.1 jaar tegen mannen: 6.5). Alleen de overgangen naar het conventionele levensontwerp voltrekken zich over het geheel genomen voor de mannen over een korter tijdsbestek (vrouwen: 8.5 jaar tegen mannen: 7.9).

Tevens is getracht de *synchroniciteit* van het levensontwerp in een maat uit te drukken. Daartoe zijn drie belangrijke overgangsmomenten geselecteerd: de leeftijd van de eerste volledige seksuele ervaringen met een ander, de leeftijd van verhuizing uit het ouderlijk huis en de leeftijd van de start in een volledig betaalde werkkring. Vervolgens werd per respondent de afstand in jaren tussen de leeftijden waarop de drie overgangspunten werden bereikt of zullen worden bereikt, berekend en werd de totale som gedeeld door 3. Bij een range van 0-8 jaar is bij de totale steekproef gemiddeld 3.6 jaar gemoeid ($s = 1.7$) met het bereiken van alle drie overgangspunten. Het levensontwerp van de vrouwelijke ondervraagden kent een grotere synchroniciteit dan dat van de mannelijke ondervraagden. De mannen doen gemiddeld 4 jaar over het bereiken van de drie overgangspunten, de vrouwen 3.3 jaar. Van de mannelijke respondenten passeert 15% alle drie overgangspunten binnen 2 levensjaren, van de vrouwelijke 28%; 28% van de mannen doet daar meer dan vijf jaar over tegen 17% van de vrouwen.

Niet alle ondervraagden zijn in staat of bereid een specifieke tijdsfasering aan te geven voor de verschillende overgangspunten. Er zijn respondenten die stellen niet te kunnen zeggen wanneer zij ze hebben meegemaakt of denken te zullen meemaken, er zijn er ook die aangeven bepaalde ervaringen of gebeurtenissen niet te willen meemaken. Het eerste duidt op de hantering van een vager of minder bewust tijdsschema binnen de levensplanning, het tweede op de afwijzing van bepaalde onderdelen van het gangbare levensontwerp.

Tabel 4: Percentage mannen en vrouwen per biografisch overgangspunt dat niet in jaren kan aangeven wanneer men het heeft bereikt/denkt te bereiken, respectievelijk dat afwijzend staat tegenover het bereiken ervan

Gedragdsdomein en overgangspunt	% Kan niet in jaren aangeven		% Wil niet meemaken/doen	
	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
<i>1. Groei naar zelfstandigheid</i>				
– Zelf bepalen hoe je eruit wil zien	21	22	–	–
– Weggaan en thuiskomen wanneer je zelf wilt	6	8	–	–
– Voor het eerst zelfstandig een vakantiereis maken	4	2	1	2
– Grotere aankopen zelf bepalen en uitzoeken	10	10	–	–
– Verhuizen uit het ouderlijk huis	4	3	–	–
– Financieel onafhankelijk zijn van je ouders	7	4	–	–
<i>2. Overgangen naar het conventionele levensontwerp</i>				
– Over goede omgangsvormen beschikken	51	53	–	–
– Meedoen aan een danscursus	11	10	27	12
– Trouwen	59	53	8	9
– Voor het eerst vader of moeder worden	66	66	5	4

Gedragdsdomein en overgangspunt	% Kan niet in jaren aangeven		% Wil niet meemaken/doen	
	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
<i>3. Overgangen m.b.t. de beroepsrol</i>				
– Starten met een vervolgopleiding na de HAVO of het VWO	1	3	1	2
– Starten in een volledige, betaalde werkkring	11	15	1	–
– Voor het eerst werkloos zijn	24	24	46	41
– Een (eerste) beroepsopleiding afsluiten	6	6	–	1
<i>4. Verwerving van bezit</i>				
– Rijden in je eerste eigen auto	28	40	6	6
– Een eigen huis bezitten	65	67	2	1
– Bedrijf, boerderij, praktijk, grondbezit van je ouders overnemen	15	8	14	17
– Over het maximum aan geld in je leven beschikken	70	80	7	7
<i>5. Groei in de sekserol</i>				
– Voor het eerst erg verliefd zijn	11	10	–	–
– Voor het eerst volledige seksuele ervaringen met een ander hebben	12	12	–	–
<i>6. Overgangen in de levensvisie</i>				
– Voor het eerst beseffen dat je leven eindig is	32	34	2	2
– Voor het eerst beseffen dat er grenzen zijn aan wat mensen kunnen	41	45	1	1
– Voor het eerst twijfelen aan de zin van het leven	24	22	17	22
– Je voor het eerst bewust zijn van de kwetsbaarheid van het milieu	23	31	–	–
– Voor het eerst echt nadenken over de betekenis van dood en sterven	26	27	3	1
– Er zeker van zijn dat je je niet (langer) als lid van een kerk of godsdienstige groepering wilt beschouwen	20	25	34	34
<i>7. Overige overgangen</i>				
– Je zorgen beginnen te maken over de toekomst	19	21	16	16
– Door jongeren als volwassene worden beschouwd	22	24	–	–
Totaal N =	302	385	302	385

Zowel wat het vermogen tot precisering van de overgangen binnen het levensontwerp in de tijd als wat de eventuele afwijzing ervan betreft, constateren we vrijwel geen verschillen tussen mannen en vrouwen. Zoals in de inleiding uiteengezet, zijn de overgangen binnen het levensontwerp waardegeladen. Het door mensen

gehanteerde levensontwerp vormt een normatief patroon. Er vallen naast onderdelen van de levensplanning die onomstreden zijn en waaromheen een homogene, gemeenschappelijk gedeelde cultuur bestaat, dan ook overgangspunten te onderscheiden waarvoor dit niet geldt. Met betrekking tot dergelijke onderdelen van het levensontwerp bestaan duidelijke variaties van onderschrijving binnen de hedendaagse jongerenwereld. De groei naar zelfstandigheid en de ingroei in de sekserol zijn onomstreden gedragsdomeinen binnen het levensontwerp, zij worden door vrijwel niemand afgewezen. Anders ligt dit voor ervaringen met werkloosheid waarvan bijna de helft van de ondervraagden te kennen geeft er niet mee geconfronteerd te willen worden. Het opgeven van het kerklidmaatschap is een andere gebeurtenis die door een aanzienlijk aantal respondenten (34%) wordt afgewezen. Omvangrijke minderheden willen verder het volgen van een danscursus (voornamelijk onder de mannen), twijfels aan de zin van het leven, zorgen om de toekomst en de overname van erfgoederen van de ouders niet in hun levensontwerp opgenomen zien. Daarnaast zijn ook het huwelijk, ouderschap en bezit van een eigen auto niet voor alle ondervraagden vanzelfsprekende onderdelen van hun levensontwerp. Ten slotte stelt 7% van de mannen en vrouwen ook het kunnen beschikken over het maximum aan geld in hun leven niet te willen meemaken. Hier komt het normatieve karakter van de overgangspunten nog eens naar voren. Letterlijk genomen is het bereiken van deze situatie natuurlijk onvermijdelijk, uit het feit dat ze desondanks door bijna 50 respondenten wordt afgewezen, kan worden opgemaakt dat de vraag is geïnterpreteerd als een doel waarnaar men streeft binnen zijn leven.

Kijken we vervolgens naar de mate van nauwkeurigheid waarin de respondenten in staat zijn de afzonderlijke overgangspunten te plaatsen binnen hun biografische tijdsschema, dan constateren we een grote variabiliteit. De ruimste onzekerheidsmarges neemt men in acht met betrekking tot een aantal overgangen naar het conventionele levensontwerp en de verwerving van materiële bezittingen: in meerderheid zeggen de ondervraagden niet aan te kunnen geven waar het moment van bereiken ligt voor het beschikken over goede omgangsvormen, huwelijk, de geboorte van hun eerste kind, het bezit van een eigen huis en voor het financiële toppunt in hun leven. De meest nauwkeurige tijdsfasering daarentegen wordt gehanteerd met betrekking tot de vrijwel onomstreden domeinen van de groei naar zelfstandigheid, de overgangen naar de beroepsrol en seksuele ervaringen.

Hier past een methodologische noot. Tellen we het percentage respondenten dat onzeker is over het bereiken van de overgangspunten op bij het percentage dat ze ronduit afwijst, dan zijn er een aantal overgangspunten waarbij een meerderheid van de ondervraagden geen tijdsfasering geeft. Onder de mannen noemt minder dan honderd ondervraagden een leeftijd voor de volgende overgangspunten: trouwen, een eigen huis bezitten en voor het eerst werkloos zijn. Bij beide seksen noemt minder dan honderd respondenten een leeftijd met betrekking tot de overname van het bedrijf etc. van de ouders en het beschikken over het maximum aan

geld in zijn leven. Gezien de gemiddelde leeftijd van de steekproef (23.9 jaar) betreft het hier – met uitzondering van de werkloosheid – alle overgangen waaromtrent in prospectief informatie is verzameld. Het lag voor de hand dat de toekomst met meer onzekerheden is omkleed dan het verleden. De vraag dringt zich echter op hoe betrouwbaar de conclusies zijn die we op basis van de voorgaande tabellen trokken. Een indicatie kan worden ontleend aan een landelijk vooronderzoek dat we rond de jaarwisseling van 1985-86 (poolplaats Katholiek Studie Centrum 1/82) uitvoerden onder 300 jongeren, gemiddeld tussen de 18 en 19 jaar oud en, net als de deelnemers aan het onderhavige onderzoek, alle in het bezit van een middelbare schoolopleiding. Tussen de steekproef van 1985-86 en die van 1991 bestaat geen overlap.

Ook in het onderzoek van 1985-86 werden de bovengenoemde overgangspunten aan de respondenten voorgelegd met een identieke vraagstelling. Destijds hanteerden de ondervraagden met betrekking tot dezelfde overgangspunten de grootste onzekerheidsmarges. Uit een vergelijking tussen de uitkomsten van beide onderzoeken blijkt dat alle in het voorgaande getrokken conclusies, zowel wat betreft de chronologische structuur van het levensontwerp als wat betreft de verschillen tussen de seksen, kunnen worden gehandhaafd. Het enige verschil is dat beide seksen in 1985-86 de leeftijd waarop ze de betreffende overgangspunten verwachten te bereiken gemiddeld wat lager inschatten (gemiddeld ruim één levensjaar).

Conclusies en discussie

In dit artikel werden een aantal structurele aspecten van het door hedendaagse jongeren gehanteerde levensontwerp geanalyseerd. Bij een landelijke steekproef van jong-volwassenen die allen de middelbare school hebben doorlopen, werd nagegaan welke tijdsfasering zij met betrekking tot uiteenlopende onderdelen van hun levensontwerp percipiëren, in hoeverre bepaalde onderdelen van het 'standaardlevensontwerp' door hen worden afgewezen en of er dienaangaande sekseverschillen vallen te constateren. We stelden vast dat het doorsnee-levensontwerp is geleed volgens vijf achtereenvolgende fases. De eerste fase staat in het teken van de groei naar zelfstandigheid, de ontwikkeling van de relatie met het andere geslacht, de eerste stappen in de richting van het conventionele burgerlijke levensontwerpen en ontwikkelingen binnen de meer algemene levensvisie. Via het op zichzelf gaan wonen, de eerste volledige seksuele ervaringen en het begin van de beroepsopleiding wordt in de tweede fase de weg naar zelfstandigheid vervolgd. In de daaropvolgende fase doet men de eerste beroepservaringen op en wordt bovendien financiële onafhankelijkheid bereikt. Voor fase vier is het huwelijk gepland, het eerste ouderschap en het bezit van een eigen huis. Niet lang na het vijfendertigste jaar verwacht men vervolgens het toppunt van de financiële mogelijkheden te bereiken.

In een aantal opzichten bleken er duidelijke sekseverschillen te bestaan. De vrouwelijke respondenten bereiken meer overgangen binnen het levensontwerp op gemiddeld jongere leeftijd en vormen ook qua tijdsfasering een meer homogene categorie dan de mannen. Tevens is het door de vrouwen gehanteerde tijdsschema op vrijwel alle gedragsdomeinen gecompriëerder en verlopen de overgangen op uiteenlopende domeinen meer synchroon. Zowel wat het vermogen tot precisering van de tijdsplanning betreft als wat betreft de eventuele afwijzing van biografische overgangen, vonden we weinig verschillen tussen de seksen. De onderzochten blijken vooral met betrekking tot overgangen naar het conventionele burgerlijke levensontwerp (goede omgangsvormen, huwelijk en ouderschap) en de verwerving van materiële goederen (eigen auto, eigen huis, maximum aan geld) een relatief vage tijdsfasering te hanteren. Van een duidelijke afwijzing van het in ons onderzoek geoperationaliseerde gangbare levensontwerp valt weinig te merken, al wordt dit op sommige punten (danscursus, erfenis, kerkverlating) wel door minderheden verworpen.

Omdat het accent lag op sekseverschillen werd in onze analyses gecontroleerd voor variabelen als sociale klasse en opleidingsniveau. Er bestaan echter volop aanwijzingen dat deze – evenals de arbeidssituatie of de etnische achtergrond van de respondenten – verbonden zijn met belangrijke verschillen in de structuur van het levensontwerp (zie b.v. Marini 1985). Verder onderzoek zal nader uitsluitel moeten brengen over de onderlinge verwevenheid van dergelijke kenmerken in hun effecten op de levensloop. Daarnaast is er dringend behoefte aan gegevens die in kaart brengen hoe jongeren afzonderlijke ontwikkelingen binnen hun levensloop evalueren, welke invloed de sociale omgeving hierop uitoefent, welke verschuivingen er van levensfase tot levensfase optreden in hun levensontwerp, hoe zij reageren op eventuele breuken in het levensontwerp en welke spanningen kunnen ontstaan wanneer de subjectieve tijdsklok die zij hanteren afwijkingen vertoont ten aanzien van de feitelijke ontwikkeling van hun leven. Wat is het effect van bepaalde uiterlijke en psychologische kenmerken op de mate waarin men erin slaagt het voorgestane levensontwerp gestalte te geven en welke rol spelen historische en culturele factoren: vallen er min of meer ‘tijdloze’ en ‘constante’ aspecten te ontdekken en welke elementen veranderen (zoals bij voorbeeld de verschuiving van de seksuele rijping naar eerdere biologische leeftijdsfasen)? In welke opzichten hanteren uiteenlopende leeftijdscohorten een verschillend levensontwerp en welke factoren spelen hierbij een rol? Een antwoord op dergelijke vragen vereist interdisciplinair onderzoek dat gebruik maakt van een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve dataverzamelingstechnieken, dat zich baseert op omvangrijke en gedifferentieerde steekproeven en waarin de onderzochten over een lange reeks van jaren worden gevolgd. Zulk onderzoek staat in ons land nog in de kinderschoenen.

Aandacht voor de jeugd wordt in de moderne samenleving niet langer overgelaten aan ouders, idealistische volwassenen, pedagogen en politieke ideologen.

Voorals sinds de Tweede Wereldoorlog is de jeugd in toenemende mate onderwerp van overheidsbemoeyenis geworden. In de achtereenvolgende ministeriële nota's die vanaf de jaren tachtig zijn verschenen, komt het aspect van de identiteitsontplooiing en groei naar zelfstandigheid steeds meer centraal te staan. De traditionele rolverdeling tussen de seksen, de dreiging van (langdurige) werkloosheid, achterstandsposities van laag opgeleide jongeren en jeugdigen uit etnische minderheden: al deze worden omschreven als hinderpalen die daartoe uit de weg dienen te worden geruimd (Ter Bogt en Van Praag 1992: 189-197). In deze beleidsvoorname wordt doorgaans over het hoofd van de jeugd heen gesproken. In dit opzicht levert onderzoek naar de subjectieve beleving van de levensloop en biografie, dat bij de jongeren zelf vertrekt, een vitale bijdrage. Het kan ons op het spoor zetten van discrepanties tussen de wijze waarop ontwikkelingen worden gepercipieerd door de concrete individuen in de maalstroom van hun dagelijks leven en de wijze waarop dat wordt gedaan door de top van de maatschappelijke hiërarchie.

Geraadpleegde literatuur

- Beck, U. (1983), Jenseits von Stand und Klasse? Soziale Ungleichheiten, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entstehung neuer soziale Formationen und Identitäten. *Soziale Welt, Sonderheft 2*, 35-74.
- Beck-Gernsheim, E. (1983), Vom 'Dasein für andere' zum Anspruch auf ein Stück 'eigenes Leben'. Individualisierungsprozesse im weiblichen Lebenszusammenhang. *Soziale Welt 34*, 307-340.
- Berger, P.L., B. Berger en H. Kellner (1974), *The homeless mind. Modernization and consciousness*. Harmondsworth.
- Best, J. (1980), *Flexible scheduling: breaking the education-work-retirement lockstep*. New York.
- Bilden, H., en A. Diezinger (1984), Individualisierte Jugendbiographie? Zur Diskrepanz von Anforderungen, Ansprüchen und Möglichkeiten. *Zeitschrift für Pädagogik 30*, 191-207.
- Bogt, T.F.M. ter, en C.S. van Praag (1992), *Jongeren op de drempel van de jaren negentig*. 's-Gravenhagen en Rijswijk.
- Bois-Reymond, M. du, en L. Elderling (red.) (1990), *Nieuwe oriëntaties op school en beroep: de rol van sexe en etniciteit*. Amsterdam.
- Buchmann, M., en R. Gurny (1984), Wenn Subjektivität zum Subjektivismus wird. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozial Psychologie 36*, 773-782.
- Chorodow, N. (1980), *Waarom vrouwen moederen. Psychoanalyse en de maatschappelijke verschillen tussen mannen en vrouwen*. Amsterdam.
- Claussen, J.A. (1972), The life course of individuals. In: M.W. Riley, M. Johnson en A. Foner (red.), *Aging and society. Volume 3: A sociology of age stratification*. New York, 457-514.
- Dronkers, J. (1989), Veranderingen in samenleving en economie en de groei van de onderwijsdeelname sinds 1960. *Comenius 33*, 45-72.
- Fuchs, W. (1983), Jugendliche Statuspassage oder individualisierte Jugendbiographie? *Soziale Welt 34*, 341-371.

- Fuchs, W. (1985), Jugend als Lebenslaufphase. In: Jugendwerk der Deutschen Shell, *Jugendliche und Erwachsene '85*. Opladen, Band 1, 195-263.
- Giddens, A. (1991), *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Cambridge.
- Hirschhorn, J. (1977), Social policy and the life cycle: a developmental perspective. *Social Service Review* 51, 434-450.
- Hogan, D.P. (1980), *Transitions and social change. The early lives of American men*. New York.
- Hogan, D.P. (1981), The transition to adulthood as a career contingency. *American Sociological Review* 45, 261-275.
- Jugendwerk der Deutschen Shell (1982), *Jugend '81. Lebensentwürfe, Alltagskulturen, Zukunftsbilder*. Opladen.
- Jugendwerk der Deutschen Shell (1985), *Jugendliche und Erwachsene '85*. Band 1-5. Opladen.
- Kohli, M. (1985), Die institutionalisierung des Lebenslaufs. Historische Befunde und theoretische Argumente. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 37, 1-29.
- Leeuwen, L. Th., van (1987), Leeftijden en individuele levensloop in sociaal-demografisch perspectief; een inventarisatie van nieuwe patronen. In: W.E.A. van Beek e.a. (red.), *Sociologisch en antropologisch jaarboek 1987*. Deventer, 130-147.
- Lipovetsky, G. (1983), *L'ère du vide. Essais sur l'individualisme contemporain*. Parijs.
- Marini, M.M. (1985), Determinants of the timing of adult role entry. *Social Science Research* 14, 309-350.
- Meyer, J.W. (1988), Levels of analysis: the life course as a cultural construction. In: M.W. Riley (red.), *Social structures and human lives. Social change and the life course*. Vol. 1. Newbury Park, 49-62.
- Niphuis-Nell, M. (1992), *De emancipatie van meisjes en jonge vrouwen*. Rijswijk.
- Parsons, T. (1942), Age and sex in the social structure of the United States. *American Sociological Review* 7, 604-616.
- Peters, E., en M. du Bois-Reymond (1990), Levensontwerpen van jonge vrouwen en mannen. Resultaten uit een intergenerationeel vergelijkend onderzoek. *Mens en Maatschappij* 65, 4, 396-417.
- Winsborough, H.H. (1979), Changes in the transition to adulthood. In: M.W. Riley (red.), *Ageing from birth to death: interdisciplinary perspectives*. Boulder, 137-152.